

УКРАЇНЬСКА НАЦІЯ ТА НАЦІОТВОРЕННЯ У XX-XXI СТ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

ВЕНГЕРСЬКА Вікторія (Житомир)

Руйнація однієї з останніх світових імперій на початку 90-х рр. XX ст. спричинила чергову хвилю «націоналізмів» та стимулювала «парад незалежностей». Проголошення незалежної держави Україна в 1991 р. поставило перед українцями непросте завдання - «зрозуміти, хто вони як нація та до чого ця нація прагне»¹. Подібне питання певною мірою єднало всі без винятку країни, що виникли на пострадянському просторі та територіях, які входили до сфер впливу зруйнованої імперії.

В Україні, попри майже 25-річну державну незалежність, триває процес формування нації. Події останніх двох років активізували зацікавлення цим феноменом як в теоретичному, так і в політико-прикладному аспектах. Помітний вплив на зміст дискусій в історичному професійному середовищі мають твори представників політичних, соціологічних наук, з іменами яких пов'язується методологічний поворот у вивченні націй та націоналізмів. Попри наявні позитивні зрушення в цій сфері у вітчизній історичній науці, зберігаються й традиційні проблеми. Як неодноразово наголошували у своїх публікаціях, публічних лекціях Г. Касьянов, Н. Яковенко² та інші дослідники, етноцентричність виступає однією із головних рис українського національного канону. Саме «своя» нація тривалий час залишалася головним об'єктом досліджень. Інші, як правило, якщо не ігнорувалися цілком, представлялись мінімально, в якості історичного тла. Ще одним варіантом презентації «іншого» є його подання в якості уособлення великого зла, яке гнобить, тримає та не пускає.

У запропонованому матеріалі розглянемо особливості розвитку національних студій з моменту їх унормування та простежимо зміни, які відбувались в українській історіографії протягом XX-XXI ст., проаналізуємо співвідношення етноцентричної традиції та впливу західних стандартів дослідження феномену нації, зупинимось на особливостях сприйняття українського національного «проекту» в російському інтелектуальному та частково, політичному просторі.

Від другої половини XIX ст. формування українського національного «проекту» за змістом і формою вписувалося у загальноєвропейський контекст. Подібні процеси спостерігалися у більшості слов'янських народів, які перебували в складі різних імперій. Процес формування модерних конструкцій напряду пов'язувався із їх «уявленням» в свідомості нечисельних інтелектуалів (це кількісне обмеження не

залежало від етнічної належності, а витікало із природи еліт). Саме завдяки їх зусиллям найбільша соціальна верства тогочасних суспільств – селянство, поступово починає усвідомлювати себе французами, росіянами, українцями та ін. З легкої руки Ю. Вебера³, означення процесу націотворення в якості переходу «із селян в націю» стало використовуватися не лише в контексті французької історії. В XIX ст. з'явилися перші роботи, присвячені питанням націй та націоналізмів. Біля джерел національних студій стояли видатні вчені – Й. Гердер, Й. Фіхте, Д. Актон, Е. Ренан. Незважаючи на значний проміжок часу, який відділяє нас від XIX ст., основні положення та окремі ідеї, висловлені в той час не втрачають своєї актуальності.

Протягом тривалого часу проблеми націоналізму та націй не входили до кола зацікавлень науковців. До кінця 60-х рр. XX ст. вони не належали до академічних пріоритетів не лише радянської, а й західної науки, хоча й з різних засадничих причин. Починаючи із 60-рр. XX ст. з'являються праці, автори яких визначили основний зміст та напрям наукових досліджень у царині національних студій на наступні роки. В першу чергу слід згадати: Е. Гелнера, Е. Сміта, М. Гроха⁴. З ім'ям останнього пов'язується започаткування національних студій в східній частині Центральної Європи. Об'єктом дослідження стають так звані «малі» європейські нації. Звісно, що чеський історик наприкінці 60-х рр. в своїх дослідженнях міг спиратися виключно на марксистську методологію, з позицій якої розробив схему розвитку національних рухів. Їх розвиток пов'язувався із виникненням певних класів та базувався на формаційному підході, у відповідності з яким нації є породженням змін, що стали наслідком переходу від феодальної до капіталістичної формації та кардинальними перетвореннями в економічній і соціальній сфері, спричинені капіталізмом. Класифікація М. Гроха має концептуальну важливість для дослідження процесів націотворення слов'янських народів, про що одним із перших в сучасній українській історіографії наголосив Г. Касьянов⁵. З кінця 90-х рр. XX ст. зазначений підхід набуває особливої популярності серед вітчизняних дослідників.

Близькою до підходу, запропонованого М. Грохом, стала класифікація етапів розвитку поневолених націй угорського дослідника Е. Нідерхаузера. Для «пробудження» підкорених «підступними» сусідами колись славних націй які «сплять», їх представникам необхідно було, на думку дослідника, розв'язати такі завдання: а) пізнати самих себе, силу та можливості, переваги й вади нації; б) якщо нечисленна група тих, хто взявся за працю «пробудження нації» це вже пізнали, вони повинні поширити національне самопізнання на всю націю; в) мобілізувати вже свідомих членів нації на участь у визвольному русі⁶.

Польський історик та соціолог Ю. Хлебовчик в середині 70-х рр. в своїй монографії⁷ проаналізував окремі аспекти формування нації у чехів, словаків, угорців та інших народів, які входили до складу імперії Габсбургів. На думку Ю. Хлебовчика, головним фактором процесу формування націй виступали мови. Особливу увагу він зосереджував на процесах, які протікали у зонах так званого «національно-мовного пограниччя», умови яких відрізнялися від територій однорідних або відносно однорідних у мовному сенсі. Він запропонував власну класифікацію цих пограничних зон – «пограниччя перехідне» та «пограниччя стикове». Перше поняття визначало групи, споріднені з етнолінгвістичної точки зору (переважно, слов'янські). Друге відносилось до територій, на яких співіснували принципово відмінні етномовні групи, як наприклад польські та німецькі, словацькі та мадярські,

українські та румунські. Специфічною рисою перехідного пограниччя Хлебовчик називав генетичну двомовність, на протигагу негенетичній двомовності на стиковому пограниччі. Також він ввів поняття «пануючої спільноти» (або групи), «домінуючої групи» а також «групи меншості». Як стверджував Хлебовчик, у сфері суспільного життя на пограничних територіях, а також у межах всієї поліетнічної держави, мови «груп більшості» (пануючих та домінуючих) монополізують свою позицію або значні переваги. За умов збереження існуючих державно-правових норм, мова «групи більшості» відрізнялася більшим соціальним престижем, який був наслідком політичного впливу, суспільно-економічних переваг та культурного рівня. Названі причини об'єктивно надавали офіційній мові рис активності у порівнянні з мовою «групи меншості», яка в таких умовах потрапляла в ситуацію підпорядкування. Однак, на думку дослідника, в східній частині Центральної Європи можливості просторової експансії мов груп більшості виявилися недостатніми з точки зору соціально-економічних вимог інтеграційних процесів, які приніс із собою капіталізм. Саме це і створило ситуацію, в якій розвиток та унормування мов «груп меншості» міг забезпечити в районах пограниччя досягнення максимального впливу та охоплення всього населення.

Окрема сторінка у розвитку проблем націотворення загалом та українського зокрема пов'язується із ім'ям І. Лисяка-Рудницького. Вчений був переконаний у тому, що центральною проблемою новітньої української історії стало постання нації, перетворення етнічнотомовної спільноти на самосвідому політичну і культурну спільноту. Він аргументовано доводив, що неможливо зрозуміти особливості зародження новітньої української нації виключно через зосередження дослідницької уваги на «національному русі у вузькому значенні слова». Необхідність врахування та вивчення інших сил та факторів, які в комплексі справили помітний вплив на формування модерного проекту, складає важливу компоненту дослідження цього явища. Лисяк-Рудницький підкреслював, що численні рухи, які з'являлися протягом ХІХ ст., навіть якщо вони й не виявляли «української національної свідомості у цілком скристалізованому вигляді», мали її в зародковому стані, в постаті «південно-російського» регіонального або «територіального патріотизму». Вчений наголошував на необхідності дослідження всіх чинників, що впливали на націотворчий процес, «чи то сприяючи йому, чи то спиняючи його», та одночасного зосередження уваги на взаємозв'язку «з усіма іншими силами, чинними на ширшій сцені Східної Європи»⁸.

Модерністські версії націогенези (не лише українців, а й усіх «придушених націй» Європи - від Ірландії до Балкан) мають певні особливості. По-перше, це переконання у тому, що процес націогенези розпочався саме у модерну добу (причому «нижня» хронологічна межа досить чітко окреслюється кінцем ХVІІІ - початком ХІХ ст., а щодо «верхньої» є певні відмінності, пов'язані з особливостями внутрішнього розвитку і зовнішньополітичними чинниками, що визначали політичний розвиток у міжвоєнну, повоєнну добу, пізніше - з розпадом Радянського Союзу - системи Варшавського договору, посиленням глобалізаційних процесів). По-друге, головна увага дослідників зосереджується на суб'єктивних чинниках - «конструкторах», в уявленні яких визрівав той чи інший національний «проект».

Найбільш «врожайним» у галузі «націології» в концептуальному сенсі стає 1983 рік. Саме цього року були видані праці Е. Гобсбаума, Б. Андерсона та Е. Гел-

нера⁹. Особливе місце в цьому переліку, як власне й в засадничих принципах модерних концепцій націй та націоналізму, належить праці Б. Андерсона «Уявлені спільноти». В ній фактично вперше було запропоновано погляд на феномен нації з точки зору конструктивістської методології. З його легкої руки цей термін доволі швидко та міцно вкоренився в систему національних студій. Пояснюючи зміст поняття «уявлювальних спільнот», Б. Андерсон наголошує, що жодна людина ніколи не може персонально знати всіх, хто гіпотетично складає ту або іншу націю, але при цьому відчуває себе частиною цієї спільноти, лише уявляючи її.

Схеми історії національних держав які пропонуються учням у школах, насправді виступають одним із продуктів реалізації національної ідеї. Її структурними елементами виступають закріплені в свідомості як національні, ті чи інші пам'ятки писемності й культури, мова, національні герої, територія та ін. Б. Андерсон жодним чином не заперечує наявності історичних передумов у появі націй. Однак ключовою ідеєю роботи залишається переконання в тому, що нації є винаходом недавнього минулого. Модерна епоха неподільно пов'язана із індустріалізацією, першим та головним товаром, за Б. Андерсоном, стає книга, саме книгодрукування перетворюється на джерело основної складової національної самосвідомості - друкованої мови, яка також перетворюється на державну. Не менше, навіть більше значення мають і газети, які прискорюють процес відчуття належності до єдиної (великої) спільноти.

Як вже наголошувалось, фахівці з національних студій значну увагу приділяли визначенню ролі мови у формуванні національних проектів. Е. Гобсбаум¹⁰ навіть запропонував термін - «філолого-лексикографічна революція». Він наголосив, що протягом XIX ст. та особливо в другій його половині, саме вона та піднесення націоналістичних рухів всередині Європи створювали для монархів значно більше культурних, і, як наслідок, і політичних перешкод. Національні рухи, на його думку, були продуктами не лише капіталізму, але й «слоною хворобою» династійних держав. Фундаментальна легітимність більшості династій не була жодним чином пов'язаною із національністю. Як приклад наводиться династія Романових, представники якої правили татарами й латишами, німцями й вірменами, росіянами й фінами. На думку вченого, результатом лексикографічної революції в Європі стає створення та закріплення переконання, що «мови ... є, так би мовити, особистою власністю цілком конкретних груп - а саме тих, хто говорив та читав на них у повсякденному житті. Вони є протилежністю того, чим їх уявляє націоналістична міфологія (власне найглибшими підвалинами національної культури і метриками національного духу). Вони є звичайними спробами винайти стандартизовану ідіому з розмаїття дійсних ідіом, якими розмовляють, і яких після того принижують до діалектів. Головною проблемою в процесі конструювання мови виступає вибір «базового» діалекту для стандартизованої мови»¹¹.

Пошуки цього «базового» діалекту в українському випадку супроводжувалися конфліктами, які неминуче виникали між прихильниками того чи іншого варіанту, виливалися в гострі дебати, які набули перманентного характеру. Результатом дискусій стало не лише формування літературної мови. Насамперед вони стимулювали пошук спільних знаменників в процесі уявлювання західної та східної України як єдиного цілого. Власне, подібні процеси Е. Гобсбаум називав «свідомими вправами з соціальної інженерії, пропорційно до того, яке символічне значення домінувало над їхнім [мов] дійсним використанням»¹².

На думку Е. Геянера, нації, як і держави, всього лише випадковість, а не загальна необхідність. Гелнер заперечував наявність сталих ознак у характеристиці націй, зокрема, економічних, мовних, психологічних. Нації наділені лише політико-правовими ознаками. «Група людей... перетворюється на націю, у тому випадку, коли члени цієї групи твердо визнають певні спільні права та обов'язки у відношенні один до одного»¹³.

Для радянського суспільствознавства відсутність інтересу до проблем націотворення пояснювалося «закритістю» подібної тематики, яка не вписувалася в концепт формування «нової» наднаціональної спільноти - радянського народу.

Дослідження початку 90-х рр. XX ст. в розвитку сучасної української науки пов'язані з формуванням національного історичного канону, який у цей період повинен був відіграти ключову роль в національно - державному будівництві. Постає потреба історичного обґрунтування правомірності існування незалежної держави Україна. За браком інших на той момент джерел, історики звертають погляди на класиків народницької школи історіографії XIX ст. - В. Антоновича та М. Грушевського. Саме цей канон і було взято за основу разом із ідеєю споконвічного існування української нації, яка обґрунтовувалася наявністю в різні історичні часи тих чи інших державних утворень на території сучасної України.

Фактично з кінця 90-х рр. XX ст. в українській історичній науці окреслюються різновекторні напрямки в галузі національних студій. Першою теоретичною роботою, в якій здійснено ґрунтовний аналіз світових та вітчизняних теорій націй та націоналізмів стала монографія Г. Касьянова. У дослідженні здійснено аналіз основних напрямків національних студій та пов'язаних з ними концепцій. Зокрема, були виділені такі базові підходи: примордіалізм (від англ. *primordial* - споконвічний) і модернізм. Як наголошує Г. Касьянов, для прихильників примордіалізму (Е. Сміт, Г. Нільссен, Ю. Бромлей, Я. Дашкевич та ін.) типовим є твердження, що етнос і нація існували з давніх-давен, а тому вважаються своєрідним історико-біологічним феноменом. Примордіалісти трактують національну (серед них і українську) ідентичність як культурну та державну спільноту, яка поділяється членами групи, що склалася історично на основі сукупності об'єктивних характеристик, до яких відносять загальну територію проживання, мову, релігію, та ін. У межах цієї методології національна ідентичність мислиться як незмінна тотожність, що існувала з давніх часів, та отримувалася людиною раз і назавжди. Відповідно до модерністського підходу, нація - це модерний феномен, породжений розвитком націоналізму в XIX ст., та необхідністю «одягнути» його у державні «шати».

Проблемам українського націотворення присвячена третя частина монографії - «Український проект». Як аргументовано доводить Г. Касьянов, ототожнення поняття «нації» з категоріями «етнос» і «етнічна спільнота», «український народ» і «українська нація», стало наслідком категоріальної нерозробленості сучасної української наукової термінології, а також надмірної політичної заангажованості суспільствознавства.

Проте інколи у істориків примордіалістські аргументи можуть поєднуватися з модерністськими. Г. Касьянов показує це на прикладі концепції І. Лисяка-Рудницького. І. Лисяк-Рудницький згадував про «націю» в Київській Русі (називаючи її «руською») та в козацьку добу («козацько-українська нація»), але не в модерному сенсі, оскільки пов'язував із цим поняттям лише еліти княжої та козацької діб. Тер-

мін «модерна нація» мав відображати сутність державно-політичних процесів після Французької революції. Формування модерної нації, на думку вченого, як вже зазначалося, стало основним змістом історичного процесу «довгого» XIX ст.

У контексті формування будь-якого національного «проекту» особливе місце належить національному міфу, який складно уявити без ключової постаті національного «пророка». В українському випадку виконання цієї функції закріплено за Т. Шевченком. Шевченкознавство багате на численні дослідження. В радянські часи Т. Шевченка намагалися вписати в канон борця з царатом, народного поета та революційного демократа. Значний внесок у розвиток філологічних та історичних студій, присвячених Т. Шевченку, належить представникам діаспори. На думку відомого американського україніста Г. Грабовича¹⁴, процес становлення національної свідомості українців як культурного феномену знаходив відображення насамперед в літературній сфері. З 1991 р., в руслі формування нового національного канону, Т. Шевченка повернули на традиційний з XIX ст. п'єдестал - національного символу та пророку нації.

Не менш знаковою постаттю, з ім'ям якого пов'язується започаткування розриву із російським наративом та закріплення факту створення української національної історіографії є М. Грушевський. Водночас, його праці сприяли формуванню альтернативної схеми східноєвропейської історії. Виникнення державницької школи стало логічним продовженням започаткованих М. Грушевським народницьких традицій, що збільшило дистанцію із загальноімперськими концепціями.

Дослідження постаті М. Грушевського у вигляді інтелектуальної біографії запропонував С. Плохій. У передмові до своєї монографії С. Плохій зазначає: «Ця книжка зводить дві іпостасі тієї самої людини - історика та політика - до купи, щоби показати, як істориків та їхні уявлення про історію формували сучасність, у кожного своя, і як ці уявлення змінювали та змінюють майбутнє»¹⁵. Плохій запропонував аналіз ролі історика у руйнації існуючої схеми сприйняття імперської нації та формування українського національного «проекту». На його думку, «нова схема [історії] Грушевського та особливо її застосування в «Очерке истории украинского народа» (1904) здобули йому в російських наукових колах репутацію речника «українського сепаратизму». Проте, на думку С. Плохія, «Росія ніколи не фігурувала у дореволюційних працях історика як головний «інший» України. Ця роль належала полякам...». Створений М. Грушевським історичний наратив майже одразу перетворився на гранд-наратив української історії й розвитку нації. Цей факт, навіть не усвідомлюваний самим М. Грушевським, підважувало не лише імперський історичний наратив, «а й підвалини держави, яку той наратив мав легітимізувати»¹⁶.

У варіанті викладу історії України, який запропонував С. Єкельчик, наскрізною ідеєю також стала проблема націотворення. При цьому він не є прибічником ідеї тягlostі української історії. У книзі наголошується на тому, що сучасна українська ідентичність формувалася відповідно до політичних процесів, які відображали специфіку розвитку тих державних утворень, до складу яких входили українські землі протягом останніх 300 років. Досліджуючи «світ» українофілів другої половини XIX ст., науковець спробував показати, як вони використовували імперські інструменти для творення власного культурного світу, (який кардинально відрізнявся від імперського), та побудованого з використанням матеріалів, властивих для селянських звичаїв. Це дослідження вченого зосереджується на проблемах вибудовування

нових систем лояльностей, культурних стратегій українофілів, які, на його думку, своєю діяльністю підривали імперію зсередини. Зупиняючись на значенні історії у націотворчих процесах, С. Єкельчик зазначає, «що історична свідомість з її мітами тісно пов'язана з історичною наукою.... особливість ситуації на українських землях у складі Російської імперії полягала у тому, що науковець-історик і патріот-поширювач національної свідомості майже завжди поєднувалися в одній людині»¹⁷.

Дослідження особливостей національного феномену неможливе поза межами імперського. На думку відомого британського історика, фахівця з порівняльної історії імперій Д. Лівена, імперія, по-перше, мала та має величезне значення для сучасного світового порядку, а по-друге - імперія як концептуальна категорія може стати у нагоді для розуміння природи сучасної міжнародної політики¹⁸.

Перші зрушення в сенсі зміни акцентів в дослідженнях імперій пов'язуються із монографією А. Каппелера. Вчений наголошує, що ідеал етнічно монолітної національної держави виник лише в XIX ст. та приніс багато згубного для історії людства. Вивчення поліетнічних імперій може поновити в пам'яті альтернативні принципи конструювання держави і суспільства та виявити неадекватність національно-державного (етнічно звуженого) принципу. Для цих цілей ідеально підходить поліетнічна Російська імперія з її широким розмаїттям, яке охоплює Європу та Азію, чотири світових релігій та широку школу спільного проживання та економічних занять. На думку А. Каппелера, малороси перестали сприйматися російським центром як самостійна етнічна група, а виключно (хоч і специфічний), але варіант росіян. Вибудована схема російсько-слов'янської єдності у складі великоросів, малоросів та білорусів повинна була обслуговувати цю ідею. Формування нації та національний рух українців, найбільшої за кількістю після росіян етнічної групи імперії, безпосередньо загрожувало існуванню цілісності російської нації.

Починаючи із 60-х рр. XIX ст. царат здійснював кроки у напрямку націоналізації. Цьому сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники. Адже такі тенденції відповідали тій моделі, яку вже випробували у Європі. Європейські еліти, вступаючи в епоху масової політики, намагалися обґрунтувати своє право на владу в категоріях націоналізму. Головним пріоритетом стратегії царату у збереженні імперії було забезпечення того, щоб українці та білоруси - з мірою перетворення їх в грамотних модерних «громадян» - не отримали при цьому своєї власної високої культури та незалежної політичної лояльності. Водночас, існували значні проблеми у взаєминах між династійною державою та російською модерною нацією, яка формувалася паралельно із іншими. Широке коло російського суспільства не довіряли цій державі. Більше того, освічені громадяни, які традиційно складали групу лідерів думок, відверто негативно ставилися до царату та не поділяли варіант російського патріотизму, який їм пропонувався¹⁹.

В останні роки точаться дебати щодо взаємозв'язку так званого «незручного класу» (за висловом Т. Шаніна) - селянства та нації. Цей аспект разом із низкою інших, серед яких і соціологічні традиції селянознавства, знайшли відображення в тематичному томі часопису «Україна модерна». В ньому представлена й стаття відомого англійського соціолога та історика Т. Шаніна (перший україномовний переклад)²⁰, який залишається одним із найцікавіших та самобутніх дослідників селянства. Період з 1902 р. до 1922 р. він запропонував окреслити як добу великої селянської війни, в якій події 1905-1907 рр. стали своєрідним кризовим переломом²¹.

Представники західної історіографії в останні роки виступають ініціаторами необхідності перегляду місця та ролі цих подій у національних та політичних трансформаціях не лише на теренах Російської імперії. М. фон Хаген зазначає, що революція 1905 р. окреслила початок процесу формування політичної нації, а період між 1905 р. та війною приніс безліч уявних альтернатив старому режимові у вигляді нових принципів класу, національності, федералізму та різних пан-рухів²². Водночас, слід відзначити, що й «селянський» зміст подій продовжує цікавити дослідників. З ім'ям Я. Грицака пов'язується перенесення акценту в дослідженнях на національні та націотворчі тенденції в поліетнічному політичному утворенні, в якому (в умовах революції), починають розвиватися елементи громадянського суспільства²³.

Цікаві дослідницькі інтерпретації конкретного українського матеріалу щодо взаємовпливів історичної науки та творення нації пропонуються у наукових студіях Дж.-П. Хімки, А. Марковича та Ф. Сисина, О. Мотиля²⁴ та ін. Праці означених авторів присвячені дослідженням націотворення на західноукраїнських землях в контексті взаємозв'язку з подібним процесом на Наддніпрянщині. Аналіз стану дослідження українського націотворення запропоновано в останніх публікаціях А. Каппелера [29]. Історик наголошує на тому, що в Україні відносно мало праць, присвячених глибокому вивченню націотворення, одночасно, саме «націотворення та національна свідомість переважають в історіографії настільки, що навколо них осереджується більшість повних викладів історії України»²⁵. А. Каппелер є упорядником збірника, присвяченого націотворенню. В ньому представлені роботи як українських дослідників (Я. Грицак, М. Рябчук, А. Портнов, Т. Журженко, В. Маслійчук), діаспорних дослідників (О. Субтельний, П.-Р. Магочій, Ф. Сисін), так і статті німецьких (Р. Вульпіус, Г. Гаусман, Ф. Гольчевські та ін.) та австрійських істориків (Г. Біндер, Ф. Тер та ін.). Автори збірника зосередили свою увагу як на загально-теоретичних аспектах націотворення, так і інших чинниках - від релігії, мови, літератури до територіальних, просторових, урбаністичних та інших складових цього процесу²⁶.

Проблемам формування історичного гранд-нарративу та взаємовпливу російської та української версії історії присвятив одне із своїх досліджень З. Когут²⁷. Остаточне формування російського гранд-нарративу, на думку вченого, набуло статусу канону. Втілювали його найвпливовіші російські XIX ст. С. Соловйов та В. Ключевський. В своїй монументальній «Історії Росії з найдавніших часів» Сергій Соловйов розглядав Україну лише як полонізовані та окатоличені «західноруські» землі, які постійно намагались зберегти «руську» ідентичність та яким було історично визначено з'єднатися із Великою Росією.

Однією із останніх книг, присвячених національним проблемам в цілому, та особливостям формування домодерних ідентичностей в Україні, Білорусі та Росії, стала монографія С. Плохія. Робота стала ще одним підтвердженням збереження актуальності конфлікту між примордіалістами та модерністами в українській історіографії. Головним об'єктом дослідження, фактично, є феномен ідентичності. С. Плохій доводить, що розвиток східнослов'янських ідентичностей не передбачав існування народів-націй (українців, білорусів, росіян) в стародавні часи. Розгляд проблеми давньоруської народності дозволив автору стверджувати, що для появи конкретного етноса не досить наявності розвинутого проекту ідентичності. На думку С. Плохія, першим східнослов'янським утворенням, яке можна назвати раньо-

модерним народом-нацією поза межами Московської Русі, була руська спільнота, що постала наприкінці XVI - на початку XVII ст. на українських та білоруських землях польсько-литовської Речі Посполитої. Руську ідентичність було сконструйовано під впливом ідей Відродження та «національного» дискурсу тогочасних польських і литовських еліт²⁸.

Подібну думку висловив автор одного із розділів нарису історії Польщі, який підготував до друку для україномовного читача Інститут національної пам'яті Польщі²⁹.

В російській історіографії щодо проблем українського націотворення від початку XX ст. намітилася стійка тенденція до діаметрально протилежних оцінок суті та змісту цього явища. Позицію категоричного несприйняття особистості українського «проекту» поза межами «русского мира» демонстрували ще в умовах Російської імперії російські чиновники, представники консервативних, крайніх правих монархічних організацій. Зокрема, одним із відомих публіцистів початку XX ст., в роботах якого «мазепинці» та «сепаратисти» змальовувалися у непривабливому світлі, був М. Скрінченко³⁰. За словами Я. Дашкевича, засновником російського «сепаратизмоведіння» вважається С. Щеголев, та його послідовник М. Ульянов³¹.

Водночас, у середовищі російських інтелектуалів, публіцистів, особливо ліберального табору пропонувалися діаметрально протилежні оцінки. В цьому сенсі варто пригадати одну із найбільш відомих збірок, яка побачила світ у 1910 р. Йдеться про «Вехи. Интеллигенция в России». У ній містяться статті М. Гредескула, П. Мілюкова, М. Туган-Барановського, М. Славинського. Представники ліберального табору підтримували ідею національного самовизначення, в тому числі й права українців на культурну автономію³².

З 90-х років XX ст. у російській історичній науці спостерігаються схожі з вітчизняними процеси становлення пострадянської історичної науки, з усіма складовими, що супроводжують формування нового національного канону. Насамперед це стосувалося зосередження уваги виключно на дослідженні суто російських територій, проблеми імперських «окраїн» опинилися поза межами наукового інтересу більшості дослідників.

На початку 2000-х рр. у Росії з'явилися дослідження особливостей національної політики Російської імперії напередодні її руйнації. Знаковою стала робота О. Міллера «Украинский вопрос...», основні положення якої окреслили початок цілком нового напрямку в дослідженні стосунків між імперією та її підданими, як у випадку російської, так і української історіографії. Одна із головних ідей, висловлених О. Міллером, полягає в тому, що в умовах Російської імперії стосунки між владою та представниками різних етноконфесійних груп не вибудовувалися виключно за схемою: імперія-гнобитель - українці, поляки, євреї... виключно жертви. О. Міллер доводить, що в умовах поліетнічної імперії вони не могли бути лише пасивними жертвами. Об'єкти та суб'єкти політики рівною мірою виступали акторами історії³³.

Події «помаранчевої революції» 2004 р. в призвели до кардинальних змін у ставленні Росії до своїх найближчих сусідів, від того часу починає доволі чітко окреслюватись тенденція до прагнення повернути собі втрачені імперські позиції, вказати колишнім сателітам на їх «місце». Активізовалась діяльність різноманітних фондів, вчені-пропагандисти активно долучались до формування «теоретичного» підґрунтя для «відродження» «великої та неподільної». Наведу лише один із

багатьох подібних прикладів. У 2008 р. в Москві відбулась науково-практична конференція «Війна, смертельно небезпечна для Росії...», за підтримки Фонду історичної перспективи спільно із Бібліотекою-фондом «Русское зарубежье». Симптоматичними виглядають оцінки, які пролунали у виступі директора Центру міжнародних досліджень Інституту США та Канади (!) РАН, доктора історичних наук Уткіна А. І. Він наголосив: «Всі, хто перебуває у цьому залі, є жертвами Першої світової війни, тому що до неї поняття «Естонія» або «Україна» як держава не існували. Все це виникло в ході війни, після 1915 р., за участі німецького генштабу та німецьких спеціалізованих команд із Копенгагена, із Бухареста, із Стокгольма, звідки відбувалось розчленення Росії, яке відбулось в процесі підписання Брест-Литовського миру. Це гірко звучить, але спогади про Першу світову війну стали для нас ще актуальнішим через десятиліття, тому що її «німецькі» цілі виявились втіленими. Але втіленими зовсім в інший час та іншим людьми»³⁴.

Можемо констатувати, що ідеологічне «підґрунття» російсько-української війни готувалось не один рік, перехід із «холодної» в «гарячу» стадію війни виявився питанням часу. Проблема нації та державного наповнення її існування посіли не останнє місце в цьому конфлікті.

Повертаючись в наукове русло розглянутих проблем, зазначу, що дослідження проблем націотворення складалося із декількох етапів, на зміст та напрямки яких також впливала політична ситуація, в окремих випадках - кон'юнктура. Однаковим чином це зауваження стосується як колишнього постімперського (і в контексті Російської, Австро-Угорської, так і Радянської імперій), так і частини західного інтелектуального простору. Українська зарубіжна та західна історіографія відзначаються досить продуктивним дослідженням окремих аспектів порушеної проблематики. Вироблені ними методологічні підходи, покладені в основу досліджень, стали концептуальними та значним чином впливають на особливості дослідження процесів націотворення в сучасній Україні.

В українській історіографії намітилися помітні позитивні зрушення, які пояснюються, насамперед, отриманням доступу до нових джерел, залучення частини вчених (хоча і незначної) до світового наукового простору. Проте, здійснений аналіз літератури, засвідчує існування прогалин у вивченні проблем націотворення. На своїх дослідників чекає українське націотворення в УССР та інші аспекти цього складного процесу.

¹ Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії. - К.: Наш час, 2008. - С 132. (Kasianov H. Ukraine 1991-2007: narysy novitnoi istorii. - K.: Nash chas, 2008. - S. 132).

² Касьянов Г. Национализация истории в Украине / Электронный ресурс. Режим доступа: <http://polit.ru/article/2009/01/06/ukraine/>; Georgiy Kasianov. «Nationalized» History: Past Continuous, Present Perfect, Future. /A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. - Budapest, New York: Central European University Press, 2009. - P. 7-25; Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і Літера. - 1998.

- № 3-4. С. 113-125. Електронний ресурс. Режим доступу до журн.: <http://www.duh-i-litera.kiev.ua/> (Kasyanov G. Natsionalizatsiya istorii v Ukraine / Elektronnyi resurs. Rezhim dostupa: <http://polit.ru/article/2009/01/06/ukraine/>; Georgiy Kasianov. «Nationalized» History: Past Continuous, Present Perfect, Future. / A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. - Budapest, New York: Central European University Press, 2009. - P. 7-25; Iakovenko N. Kilka sposterezhen nad modyfikatsiiamy ukrainskoho natsionalnogo mifu v istoriografii // Dukh i Litera. - 1998. - № 3-4. S. 113-125. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu do zhurn.: <http://www.duh-i-litera.kiev.ua/>)

³ Weber E. Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914. - Stanford University Press. - 1976. - 599 p.

⁴ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Передмова, перек. з англ. Г. Касьянова. - К.: Таксон, 2003. - 300 с. (Helner E. Natsii ta natsionalizm; Natsionalizm / Peredmov, perek. z anh. H. Kasianova. - K.: Takson, 2003. - 300 s.); Смит Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. П.Тарашчук. - К.: Основи, 1994. - 224 с; Смит Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. Р. Фещенко. - К.: К.І.С. - 2004. - 170 с; Смит Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Пер. з англ. П.Тарашчука. - К.: ЕСЕМ Медіа Україна, 2010. - 196 с (Smit E. Natsionalna identychnist / Per. z anh. P.Tarashchuk. - K.: Osnovy, 1994. - 224 s.; Smit E. Natsionalizm: Teoriia, ideolohiia, istoriia / Per. z anh. R. Feshchenko. - K.: K.I.S. - 2004. - 170 s.; Smit E. Kulturni osnovy natsii. Ierarkhiia, zapovit i respublika / Per. z anh. P.Tarashchuka. - K.: ESEM Media Ukraina, 2010. - 196 s.); Hroch M. Social Preconditions of the National Revival. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Cambridge; London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sydney, 1985.

⁵ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. - К.: Либідь, 1999. - С. 221-224. (Kasianov H. Teorii natsii ta natsionalizmu. - K.: Lybid, 1999. - S.221-224).

⁶ Нидерхаузер Э. Роль национальной культуры в становлении нации // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты. - М.: Наука, 1981. - С. 247-250. (Nyderkhauzer Э. Roi natsyonalnoi kultura v stanovenlyi natsyy // Formyrovanye natsyi v Tsentralnoi y Yuho-Vostochnoi Evrope. Ystorycheskyi y ystoryko-kulturnii aspektbi. - M.: Nauka, 1981. - S. 247-250).

⁷ Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we Wschodniej Europie arodkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.) Warszawa - Krakow, 1975. - 375 s.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. " К.: Основи, 1994. "Т. 1." С. 147. (Lysiak-Rudnytskyi I. Rolia Ukrainy v novitnii istorii //Istorychni ese. " K.: Osnovy, 1994. "T. 1." S. 147).

⁹ Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія XX віку, 1914-1991. - К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. - 543 с (Hobsbaum E. Vik ekstremizmu: korotka istoriia XX viku, 1914-1991. - K.: Vyd. dim «Alternatyvy», 2001. - 543 s.); Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / Пер. з англ. та примітки Т. Корпала. - К.: Український Центр духовної культури, 2010. - 288 с (Hobsbaum E. Natsii i natsionalizm, pochynaiuchy z 1780 roku: prohrama, mify, realnist / Per. z anh. ta prymitky T. Korpala. - K.: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury, 2010. - 288 s.); Андерсон Б. Уявленні спільноті. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К.: Критика. - 2001 / Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua>. (Anderson B. Uiavlenni spilnoti. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu. K.: Krytyka. - 2001 / Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu:<http://www.litopys.org.ua>); Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм.

Передмова, перек. з англ. Г. Касьянова. - К.: Таксон, 2003. - 300 с. (Helner E. Natsii ta natsionalizm; Natsionalizm. Peredmov, perek, z anh. H. Kasianova. - K.: Takson, 2003. - 300 s.).

¹⁰ Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія XX віку, 1914-1991. - К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. - С.142. (Hobsbaum E. Vik ekstremizmu: kortka istoriia XX viku, 1914-1991. - K.: Vyd. dim «Alternatyvu», 2001. - S. 142).

¹¹ Там само. - С. 143. (Tam samo. - S. 143).

¹² Там само. - С. 149. (Tam samo. - S. 149.)

¹³ Гелнер Е. Нації та націоналізм. - С. 35. (Helner E. Natsii ta natsionalizm. - S. 35).

¹⁴ Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов// Сучасність. - 1996. - № 12. - С. 90-94. (Hrabovych H. Do pytannia pro krytychne samousvidomlennia v ukraińsku dumtsi KhDCh stolittia: Shevchenko, Kulish, Drahomanov// Suchasnist. - 1996. - № 12. - S. 90-94.).

¹⁵ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. - К.: Критика, 2011. - С.9. (Plokhii S. Velykyi peredil. Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho. - K.: Krytyka, 2011.- S.9).

¹⁶ Там само. - С. 127, 213, 216. (Tam samo. - S. 127, 213, 216.).

¹⁷ Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. - К.: «К.І.С». - 2010. - С. 197. (Ekelchik S. Ystoryia Ukrainu. Stanovlenye sovremennoi natsyy. - K.: «K.I.S». - 2010.-S. 197).

¹⁸ Ливен Д. Империя на периферии Европы: сравнение России и Запада // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей / Под. ред. А. Миллера. - 2004. - С. 71-94. (Liven D. Imperiya na periferii Evropyi: sravnenie Rossii i Zapada / Liven D. // Rossiyskaya imperiya v sravnitel'noy perspektive. Sbornik statey / Pod. red. A. Millera. - 2004. - S. 71-94.).

¹⁹ Кappelер А Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Передмова Я. Грицака. Перек. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. - Львів: Вид-во УКУ, 2005. - С. 49-50. (Kappeler A. Rosiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istorii. Rozpad / Peredmov, Ya. Hrytsaka. Perek, z nimetskoi Kh. Nazarkevych, nauk. red. M. Krykun. - Lviv: Vyd-vo UKU, 2005. - S. 49-50).

²⁰ Україна модерна. Безмежне село... // № 6, 2010. - К.: Критика, 2010. - С.171-181. (Ukraine moderna. Bezmezhne selo... // № 6, 2010. - K.: Krytyka, 2010. - S.171-181).

²¹ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907. 1917-1922. - М., 1997. - 320 с. (Shanin T. Revolyutsiya kak moment istinyi. Rossiya 1905-1907. 1917-1922. - M., 1997. - 320 s.).

²² Хаген Марк фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи // Россия и Первая мировая война: Материалы международного научного colloквиума, Санкт-Петербург: СПб ун-т, 1999. - С. 385-405. (Hagen Mark fon. Velikaya voyna i iskusstvennoe usilenie etnicheskogo samosoznaniya v Rossiyskoy imperii // Rossiya i Pervaya mirovaya voyna: Materialy mezhdunarodnogo nauchnogo kollokviuma, Sankt-Peterburg: SPb un-t, 1999. - S. 385-405.).

²³ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX - XX століття. " К.: Генеза, 2000. - 360 с (Hrytsak Ya. Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii KhKh - KhKh stolittia. " K.: Heneza, 2000. - 360 s.).

²⁴ Химка Д-П. Сторони трикутника: відносини між поляками, українцями та євреями на Галичині під владою Австро-Угорщини / Ред. Полонські Е. // Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи. - Київ, 2011. - С. 170-200. (Khyinka D-P. Storony trykutnyka: vidnosyny mizh poliakamy, ukraintsiamy ta yevreiamy na Halychyni pid vladoiu Avstro-Uhor-

shchyny / Red. Polonski E. // Doslidzhennia istorii ta kultury yevreiv Skhidnoi Yevropy. - Kyiv, 2011. - S. 170-200.); Markovits A., Sysyn F. Nation building and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia. - Cambridge, 1982. - 230 p.; Motyl A. The Turn to the Right: The ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919 - 1929. - New York - 216 p.

²⁵ *Каппелер А* Громадянська чи етнічна нація? Зауваги з теорії та історії / Україна. Процеси націотворення/Упор. А.Каппелер; пер. з нім. - К.: К.І.С., 2011. - С. 13-31. (Kappeler A. Hromadianska chy etnichna natsiia? Zauvahy z teorii ta istorii / Ukraina. Protsesy natsiotvorennia / Упор. А.Каппелер; пер. з нім. - К.: К.І.С., 2011. - С. 13-31.).

²⁶ *Україна*. Процеси націотворення/Упор. А.Каппелер; пер. з нім. - К.: К.І.С., 2011. - 416 с (Ukraina. Protsesy natsiotvorennia / Upon A.Kappeler; per. z nim. - K.: K.I.S., 2011. - 416 s.).

²⁷ *Когут З*. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830 / З. Когут. - Київ:Основи. - 317 с (Kohut Z. Rosiiskiy tsentralizm i ukraińska avtonomiia. Likvidatsiia Hetmanshchyny. 1760-1830 / Z. Kohut. - Kyiv:Osnovy. - 317 s.).

²⁸ *Плохій С*. Походження слов'янських націй: Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі./ Авторизований переклад з англійської. - К., 2015. - С. 391. (Plokhii S. Pokhodzhennia slovianskykh natsii: Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi./ Avtoryzovanyi pereklad z anhliiskoi. - K., 2015. - S.391.).

²⁹ *Конколевський Л* Річ Посполита багатьох народів, релігій та культур / Польща. Нарис історії. - Варшава, 2015. - С. 89-127. (Konkolevskiy I. Rich Pospolyta bahatokh narodiv, relihii ta kultur / Polishcha. Narys istorii. - Varshava, 2015. - S. 89-127.).

³⁰ *Скрынченко Д*. Минуле и настоящее. Избранная публицистика / Под ред. А. Минакова. - Воронеж, 2009 - 194 с. (Skryinchenko D. Minuvshe i nastoyashee. Izbrannaya publitsistika / Pod red. A. Minakova. - Voronezh, 2009 - 194 s.).

³¹ *Дашкевич Я*. Дві рецензії (Ульянов Н. «Происхождение украинского сепаратизма». - Москва, 1996); *Фоменко А* «Новая хронология» // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 3. - Харків: Майдан, 2001. - С. 184-190. (Dashkevych Ya. Dvi retsenzii (Uliyanov N. «Proyskhozhdenye ukraynskoho separatyzma». - Moskva, 1996); Fomenko A. «Novaia khronolohiya» // Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk. Vypusk 3. - Kharkiv: Maidan, 2001. - S. 184-190.); *Ульянов Н*. Происхождение украинского сепаратизма. " М.: Индрик, 1996. - 278 с. (Ulyanov N. Proishozhdenie ukrainskogo separatizma. " M.: Indruk, 1996. - 278 s.); *Щеголев С*. История «украинского» сепаратизма. - М.: Имперская традиция, 2004. - 472 с. (Schegolev S. Istoriya «ukrainskogo» separatizma. - M.: Imperskaya traditsiya, 2004. - 472 s.).

³² *Вехи*. Интеллигенция в России: Сборник статей. 1909-1910 гг. / Сост., коммент. Н. Казаковой / Струве П. Б. Интеллигенция и революция. - М.: Молодая гвардия, 1991. - 462 с, (С. 234-257). (Vehi. Intelligentsiya v Rossii: Sbornik statey. 1909-1910 gg. / Sost., koment. N. Kazakovoy / Struve P. B. Intellegentsiya i revolyutsiya. - M.: Molodaya gvardiya, 1991.-462 s., (S. 234-257).).

³³ *Миллер А* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). " Спб.: Алтея, 2000. " 260 с. (Miller A. «Ukrainskiy vopros» v politike vlastey i ruskom obschestvennom mnenii (vtoraya polovina 19 v.). " Spb.: Alteya, 2000. " 260 s.).

³⁴ *Уткин А* Первая мировая война: уроки и современные параллели / Уткин А.И. Електроний ресурс. Режим доступа: http://www.perspektivy.info/history/pervajamirovaja_vojna_uroki_i_sovremennye_parallel_i_2009-02-20.htm (Utkin A. Pervaya mirovaya vojna:

uroki i sovremennyye paralleli / Utkin A.I. Elektroni resurs. Rezhim dostupa: http://www.perspektivy.info/history/pervaja_mirovaja_vojna_uroki_i_sovremennyye_paralleli_2009-02-20.htm)

UKRAINIAN NATION AND NATION-BUILDING IN THE XX-XXI CENTURIES: HISTORIOGRAPHICAL ASPECTS

VENHERSKA Viktoria

The process of nation-building is a defining feature of the nineteenth century. During the XX-XXI centuries, it took on new features, with one of the main of them - to bring theoretical projects of so-called "stateless" nations to life. Ukrainians were among the other nations who got the chance in a result of destruction of the continental empires in conditions and after the First World War. By the end of the 60-ies of XX century problems of nations and nationalism didn't belong to the academic priorities not only of Soviet, but Western science as well, albeit with different fundamental reasons. The works of A. Smith, E. Gellner, B. Anderson, M. Groch has changed the situation and identified the basic content and direction of research in the field of national studies in the coming years. Researches of early 90th of XX century in the development of modern Ukrainian science was associated with the formation of the national canon, which at that time should have played a key role in nation-state building process. Ukrainian national historiography studies inherent traditional "growing pains.". However, generally available domestic and foreign historiography offer fairly wide repertoire of studies, which suggest reasoned approaches that in many ways describe the processes of nation-building in Ukraine.